

Mire valók a nyelvjárások?

I. Amire bármely nyelv: elsődlegesen arra, hogy emberek egymással érintkezni tudjanak, hogy a világot birtokba vehessék, s hogy jelezzék szűkebb hovatartozásukat.

Ma több mint hatezer nyelv él a világon, s ennek a rengeteg nyelvnek csak töredékéről mondható, hogy van köznyelvük. Ahol pedig nincs köznyelv, márpedig a nyelvek elsöprő többségében nincsen. Ott csak nyelvjárások (és nyelvjárás alapú csoportnyelvek) vannak. Emberek száz meg százmilliói tehát csak nyelvjárásban beszélnek. De ahol vannak köznyelvek, nyelvjárások ott is vannak.

Mivel a magyar nyelv ún. standardizált nyelv, azaz olyan nyelv, amelynek van kodifikált köznyelv és kiterjedt írásbelisége, a címbebeli kérdésre úgy válaszolok, hogy mindig szem előtt tartom azt a tényt, hogy a köznyelv és a nyelvjárások sajátos viszonyban élnek, s kettejük viszonya – a köznyelvet övezi tekintély, a nyelvjárásokat többnyire az ellenkezője – szabja meg az utóbbiak mozgásterét.

A legtöbb ember a magyar nyelvközösségben is hallott arról, és talán maga is úgy véli, hogy kihalásra vannak ítélve a nyelvjárások. Ez a vélekedés már a XVIII. században fölbukkant, s azóta is él. A göcseji nyelvjárásról 1832-ben ezt írta például egy göcseji kutató: „a Göcsei... szőjejtés... mióta a nemzeti kisebb iskolák megszorodtak, és az olvasás a köznép között is inkább elterjedt, tellyes elenyészéséhez közelget”.¹ S mit írt 82 évvel később ugyanerről a nyelvjárásról egy másik göcseji kutató? Ezt: „Hát az ő idejében bizony nagyon keveset kophatott meg a göcseji nyelvjárás, mert az általa közölt szójárás szerint beszélnek még ma is az öregek”.² Mit mutatnak a tények ma? Azt, amit a finn nyelvvel kapcsolatban egy finn nyelvész írt: „Finn nyelvészek még az 1970-es években is azt várták, hogy a modernizáció és urbanizáció következtében a nyelvjárások eltűnnek a fiatalok nyelvhasználatából, és a beszélt köznyelv közeledni fog az írott normához. Nem így történt”.³ Nálunk sem. Vajon mi az oka ennek? A területi nyelvváltozatok annak ellenére megvannak – s nem csak a magyar nyelvterületen –, hogy számuk csökken, sajátos jegyeik egy része visszaszorulóban van, a Gutenberg-galaxis utáni kor kultúraváltó világában pedig csökken a nyelvjárású beszélők száma, sőt azon nyelvhasználati színtereké is, amelyekben a nyelvjárás az elsődleges nyelvhasználati forma, s nem a köznyelv. De éppen az a tény, hogy mindennek ellenére ma is élnek még nyelvjárások, azt igazolja, hogy az emberek jelentős tömegei számára bizonyos beszédhelyzetekben továbbra is szükség van a nyelvjárású (as) nyelvhasználatra. S éppen ebben van a lényeg: a köznyelv és nyelvjárás kettőssége teszi lehetővé a szerepkör-elkülönülést, teszi tehát a nyelvjárást is mással nem helyettesíthető nyelvhasználati lehetőséggé, eszközzé. Ezért és így lett a nyelvjárás – a köznyelvvvel szembeni, illetőleg melletti párként – olyan nyelvhasználati funkciók hordozójává, amely funkciókat csak a köznyelv használatával nem lehet kifejezni. A köznyelv a nagyközösségi (nyelvközösségi, összemzeti) identitás és összetartozás kifejezője, a nyelvjárás a szűkebb pátriához, a kisközösséghez, a saját régióhoz vagy településhez, illetőleg a családhoz, rokonsághoz tartozás szimbóluma. Ez az oka a nyelvjárások máig való megmaradásának. Tudvalevő, hogy használatban csak az marad meg – legyen szó bármiről: tárgyakról, eszközökről, ideológiákról, szokásokról vagy akár nyelvekről és nyelvjárásokról, szavakról, nevekről, kifejezésekről, stb. –, ami az emberek számára ilyen vagy olyan okból fontos, használatra méltó. A nyelvjárások pusztá léte ily módon bizonyosság arra, hogy a közösségeknek – a köznyelv megléte esetén pedig az adott közösség bizonyos csoportjainak – szükségük van a nyelvjárások kínálta kommunikációs, kifejezési, jelzési lehetőségekre.

¹ Tudományos Gyűjtemény 1832/3. 63. old.

² Magyar Nyelvőr 1954. 427. old.

³ P. Laihonen: *Folia Uralica Debreceniensia* 2008. 203. old.

2. A nyelvjáráskor szerepköreit sorra véve először is azt a két funkciókört nevezem meg, amelyek a nyelvekre általában is jellemzően a legfontosabbak. Az egyik a kommunikációs, a másik a kognitív vagy megismerő funkció.

A) Ami a kommunikációs szerepkört illeti: nyilvánvaló, hogy mivel a nyelv embervoltunk egyik legfontosabb jegye, feltétele (nyelv nélkül nincs ember, vagy Heidegger kifejezésével élve: „az ember nyelvbe foglalt létező”), a nyelvjáráskor is az emberi érintkezés eszközei. A köznyelvek kialakulása előtt a nyelvjáráskor voltak a kommunikáció kizárólagos eszközei minden közösségben, ma is azok a köznyelv nélküliekben. A köznyelvek kialakulása után pedig a kommunikáció részleges, többnyire a familiáris nyelvhasználat színtereire korlátozódó eszközei a közösség bizonyos rétegeiben. A standardizált nyelvek közösségének tagjai között vannak napjainkban is, akik csak nyelvjáráskor beszélnek, vannak, akik csak a köznyelvet ismerik, s vannak, akik mindkettőt használják kommunikációs eszközként. A magyar nyelvű közösség tagjainak többsége ma is több-kevesebb táji színezettel beszél magyarul.

B) A kognitív vagy megismerő szerepkör is a nyelvhez kapcsolódó funkció. Birtokba az ember úgy veszi a világot, környezete dolgait, az élet jelenségeit, hogy megnevezi őket. A szavak és nevek nem egyebek, mint nyelvi kódok, nyelvi jelekből álló kódok, amelyek – hogy korunkhoz illő hasonlattal éljek – hasonlatosak a számítógépes nyelvezetből jól ismert fájlnevekhez. Ha ismerem a fájl nevét, elő tudom hívni, meg tudom adni másnak is, s akkor magam is és partnereim is hozzá tudnak jutni ahhoz az ismerethez, közléshez, tudáshoz, ami a fájlban van elrejtve, ami abban olvasható. Mínhogy az ember úgy nő bele a világba, a társadalomba, hogy a nyelvet és a kultúrát egyidejűleg, párhuzamosan sajátítja el, s hogy nyelvi és mentális fejlődése kéz a kézben halad, nyilvánvaló, hogy minden olyan esetben, amikor a kisgyermek nyelvjárási környezetben nő föl, a nyelvjárási szavak lesznek számára a megismerés nyelvi eszközei. Akinek voltak a kezében tájszótárak és/vagy nyelvjárási atlaszok, tapasztalhatta, milyen – szinte zavarba ejtően sokszínű – változatosság jellemzi a nyelvjárási szókincset. Tapasztalhatta tehát, hogy egyazon dolgot, tárgyat, növényt, ételfajtát, ruhadarabot tájanként gyakran másként hívnak. A szókészlet szóban forgó változatossága az emberi közösségek megismerő tevékenységének a lenyomata, s a sokféle elnevezés azt mutatja, mit látott számára fontosnak a megnevezett dologban, tárgyban, jelenségben a névadó közösség. A nyelvjárási atlaszok mentális térképek abban az értelemben, hogy mutatják a világ jelenségei nyelvi birtokba vételének, a világ nyelvi kategorizációjának, a világ nyelvi képeinek területi alapú eltéréseit. Némely esetben egyenesen zavarba ejtően sokféle nyelvjárási elnevezése van ugyanannak a dolognak. A Magyar nyelvjáráskor atlaszában (anyagát 1949 és 1964 között gyűjtötték) például bodobácsnak és a katicabogárnak 67, a töviszúró gébicsnek 51, a süttőtöknek 50 elnevezése olvasható, példaként azonban egyszerűbb esetet emelek ki: a napraforgó elnevezései: *tányérrózsa, tányéricsa, tálvirág, kónic, tutyella, szotyola, tóricsa, uszu, napra forgó*.⁴

C) A nyelvjáráskor különösen a standardizált nyelvekben fontos funkciója a társadalmi hovatartozásnak, a különböző társadalmi helyzeteknek és struktúráknak a kifejezése, jelzése. A nyelvjáráskor ugyanis a helyi és a regionális azonosságnak a szimbóluma, tehát a lokalitás egyik megjelenési formája, a kisközösségi (kisebb közösségi) azonosságnak és egyúvé tartozásnak a szimbóluma, magyarán tehát társadalmi jegy is. Ez a szerepkör ma a nyelvjáráskor továbbélését talán a legerősebben támogató tényező, illetőleg ez az, ami a nyelvjárási beszélőknek a beszédhelyzettől függő nyelvvaltozat-választását (ti. hogy mikor beszélnek nyelvjáráskor) leginkább befolyásolja. A nyelvjárási beszélők szemszögéből nézve s az ő érzékelésük szerint a nyelvjáráskor a szóban forgó szempontból a következő funkciói a legfontosabbak: a nyelvjáráskor használata csökkenti a beszédpartnerek (ti. a nyelvjárási beszélők) közötti távolságot, elősegíti a kapcsolatteremtést, mert közvetlenebb, őszintébb, egyenesebb, mint a köznyelven való „semleges” szóhasználat, barátságosabb, lágyabb annál. Pozitív érzelmeket ébreszt és hangulatot teremt, mert emberi, meleg, kedves, szívélyes, bizalmas, meghitt, kényelmes. (Általános az a vélekedés, hogy a nyelvjáráskor beszédű emberek, a nagyszülők nemzedéke őrzi leginkább azt a szemléletmódot, amelyet az emberi közvetlenség és becsületesség szavakkal jellemezhetünk. Egy 1994-es magyarországi fölmérés adatai is ezt mutatják: a menedzser: hatékony, de nem becsületes, a tanár művelt, de nem hatékony, a földműves pedig becsületes, de műveletlen.)

D) S végül növeli a nyelvi kifejezési lehetőségeket, mert rövid, világos, találó, és speciális stílushatásokat biztosít a hétköznapi beszédben. (Egy 2001-es fölmérésből, amelyben ezer Kárpát-medencei magyar szakos egyetemű és főiskolai hallgatót kérdeztünk meg, az derült ki, hogy a válaszadók 93%-a

⁴ Részletesebben lásd *Imre Samu: Nyelvjárási szókészletünk szerkezeti kérdése a magyar nyelvátlasz anyaga alapján*. Bp. 1987.

szerint valamely nyelvjárás birtoklása, ismerete többletudást, nyelvi gazdagságot és kulturális többletet jelent a köznyelvi tudás mellett.)

A mondottak azt mutatják, hogy a nyelvjárás beszélok szubjektív vélekedése – nem kis elfogultsággal, ám a lényegre tapintva – azt mutatja nagyrészt, hogy az ő nyelvjárásról való vélekedésük egybeesik azzal, amit az anyanyelv tágabb értelmű meghatározásakor szoktunk adni. Tehát a legjobban birtokolt anyanyelvi nyelvváltozatban, sokan tehát nyelvjárásunkban vagyunk leginkább „otthon”, a szónak érzelmi értelmében is. Szemléltetésül következzen néhány szépirodalmi idézet!

Áprily a gyermekkor szép idejét idézi meg a tájszavakra emlékezve:

„Mult-izü, kedves dallamos szavak –
öröm szívemnek újra hallani.
Mik csengenek bennük, mik szólanak?
Falumnak rég-hallott harangjai?” (Tájszólás).

Babits a gyermekkorra, az otthonra emlékezve a tájszavakra is gondol:

„Te vagy a táj, hová szívem
folyton epedve hazarándul:
te kék, finom, fantasztikus Dunántul!
Ha otthon kell, ha mese kell.
Feléd futok. Te vagy a dajka,
Kinek tej-édes szavakat
Ad ajka” (A szépszemű öreg tovább mesél...).

Csak Gyula és Mészöly Miklós számára a nyelvjárás beszéd az emberek természetes tartozéka, amely jól mutatja, honnan valók.

Csak ezt írta az alföldi beszélőkről: „Ami mégis egyéníti és különbözteti őket, a legöntudatlanabb és legmélyebből fakadó megnyilvánulásuk: a nyelv. Ez olyan határozottsággal jelöli kilitüket, hogy akinek némi szóföldrajzi tájékozottsága van, az behunyva szemmel sétálgatva eligazodhat közöttük, s kinek-kinek jegyet válthat a megfelelő érzelmi állomásra. Megyék a piztárho mondja az egyik. Mijé mécc? – kérdezi társa. Ezek endrődiek. – Há mensz? – hallik máshonnan. – Menek árja, a piztárho. Ezek Szolnok környékiek, Jászság-szélíek. – Huvá micc? – Megyek a piztárho. Ez Karcag-vidéki hang. – Huvá micc? – Mëngyék a piztárho. Ez sárrét-világi beszéd.”⁵

Mészöly sorai pontos nyelvföldrajzi tájékozottságra vallanak:

„Nékem akárki, mihelyt megereszti beszédét,
Rögtön elárulja, hol honos és gyökeres.
Hogyha dunántúliai szaporán rövidítik a hangzót, s pattintják ügyesen, ritmikusan a szavuk,
Ráfelelek: ni, akár a bogárdi, csobánci rokonság!
És ha Kiskunság Pestre szakadt fiait
Hallom a villamoson dörmögve, hibátlanul ő-zni: szentmiklósi tanyánk s nagypapa árnya kísért.
Majd ha a rengeteg E seregelve, pezsegve repes fel
Két utitársam közt, s ellepi árva fejem, –
Lelkesedőn ütöm azt fel, nem mosolyogva felettek: mintha diák volnék, átölel újra Patak!”

E) A nyelvjárások szerepköre az is, hogy részben a regionális, a helyi kultúra hordozói, a helyi kultúra újratereztetésének eszközei. Vannak olyan nyelvközösségek (ilyen a német is például), amelyekben nyelvjárásban is íródtak és íródnak prózai és lírai alkotások, színművek. A magyar nyelvközösségekben ennek nincs hagyománya: az a vélekedés általános, hogy a nyelvjárások, illetőleg bizonyos nyelvjárású elemek, jelenségek a szépirodalomban csupán stilisztikai eszközként használhatók. A nyelvjárások szépirodalmi felhasználhatóságára idézem Sarusi Mihálynak (a Magyar Krisztus című családrege és más művek írójának) a széphalmi előadásából (2009): „Akár így, akár úgy, egy biztos: a magyar írás végenincs kincsestára, mélységesen mély, feneketlen kútja a tájnyelv, a magyar tájnyelvek összessége, amely ráadásul a régi magyar nyelv titkaiból is sokat megőrzött [...] Érdemes belémerülni, hozzá fordulni, belőle meríteni ... ki egyszer belekóstol, nem szabadul tőle. Megérdemelné, hogy életben tart-suk!” A nyelvjárású elemek szépirodalmi felhasználásának nálunk is számos esete s tekintélyes szakirodalma van. A nyelvjárású szavak, kifejezések és jelenségek a szereplőknek, a népnyelvi környezetnek, a társadalmi helyzetnek a jellemzési, ábrázolási eszközei számos író, költő munkásságában (Dugonics,

⁵ Új Írás 1973. április. 66. old.

Jósika, Petőfi, Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Móricz, Kodolányi, Szabó Pál, Tamási Áron, Sütő András, Sarusi Mihály stb.).

3. Eddig arról volt szó, mire valók a nyelvjárások általában, illetőleg a nyelvjárási beszélők szemzöngéből. Van azonban egy másik szempont is: mire jók a tudomány szempontjából? Elsősorban természetesen a nyelvtudomány számára fontosak. Olyannyira, hogy külön nyelvtudományi ág alakult ki a XIX. században: a nyelvjárás-tan, nyelvjárás-kutatás, másként dialektológia, amely mindazon szempontból vizsgálja a nyelvjárásokat, amely szempontok alapján a köznyelvet is vizsgáljuk. Tehát kutatja a nyelvjárásokat mind nyelvi rendszereket, s kutatja a nyelvjárási nyelvhasználatot is a maga változatos nyelvi és szociokulturális kapcsolatrendszerében.⁶ A dialektológia eredményeit a nyelvtudomány különböző ágai is hasznosít(hat)ják az általános nyelvésztől a stilisztikán, a névtanonon, az etimológián át a nyelvtörténeti és a szociolingvisztikáig. A nyelvtudományon kívül különösen a néprajz, a művelődéstörténet és a helytörténet számára fontosak a nyelvjárási szavak, frazeologizmusok, folklórszövegek és tulajdonnevek, hiszen a vizsgált közösségek anyagi és szellemi műveltségére, elmúlt életére vonatkozó számos információ nyerhető belőlük. De megemlíthetjük az irodalomtörténetet, a gazdaság- és társadalomtörténetet, a gazdaságföldrajzot, a földrajzot, a növény- és állattant, s nem utolsósorban a településtörténetet.

A nyelvjárások a köznyelvi szókincs, részben pedig a tudományos szakszókinccsek bővítésének fontos forrásai voltak korábban, különösen a nyelvújítás idején. Sok száz tájszó került a köznyelvbé s vált köznyelvi szóvá idővel. Ilyen például az *ajak*, *hanyag*, *korhol*, *lepke*, *meder*, *páholy*. Szaknyelvi példák a madártani terminológiából veszek: a *pajzoscankó* és a *sarlósfecske* is tájszavak voltak eredetileg. Ezzel a lehetőséggel ma ritkán élünk, de a köznyelvbé a legújabb korban is bekerülnek bizonyos tájszavak, táji kifejezések. Ilyen például a nagy árvizek idején ismertté vált *buzgár* és az erdélyi nyelvjárásokból elterjedt *kell menjek* típusú szerkezet.

A nyelvjárások a nyelvjárásban szocializálódó gyermekek számára a köznyelv tanulását, ezért pedig az iskolai anyanyelvoktatást is befolyásoló nyelvváltozatok, s mint ilyenek a köznyelv oktatásában ésszerűen felhasználandó tényezők. Ezért a magyartanárok vértetéhez hozzátartoznak az alapvető dialektológiai ismeretek is, illetőleg annak a szakmai evidenciának a tanórákon való alkalmazása, hogy a nyelvjárási háttérű tanulók esetében a kontrasztív (nyelvjárás : köznyelv) szempontokat megfelelő arányban érvényesítő anyanyelvoktatás a legeredményesebb. Azaz: eredményesebben, gyorsabban és humánusabban tudatosítható, oktatható a köznyelv, ha tekintettel vagyunk a környezet regionális sajátosságaira, a tanulók nyelvjárási háttérére. Aki nem így oktat nyelvjárási környezetben, az szakmai hibát követ el.

A tájszavak, a táji állandó szókapcsolatok és tulajdonnevek mint művelődéstörténeti kövületek számos lehetőséget nyújtanak arra, hogy egy-egy település vagy táj anyagi és szellemi kultúrájáról tájékoztatást adjunk. Ezzel a lehetőséggel az iskolai oktatásnak is élnie kellene, hiszen a szűkebb pátria múltjára és jelenére vonatkozó szóban forgó információk elősegíthetik a fiataloknak szűkebb hazájukhoz való kötődését, értékeinek megbecsülését, s ezzel kiegyensúlyozott haza-szemléletének és egészséges személyiségképzését a kialakulását.

4. Befejezőként: láttuk, hogy a köznyelv az azon nyelvi presztízs-közösségnek és a nyilvánosságnak a nyelvváltozata (írásbeliség, iskoláztatás, szépirodalom, tömegtájékoztatás, tudományok), a nyelvjárás pedig a területi-társadalmi alapon szerveződő kisebb nagyobb szolidaritásközösségeknek és a családi-asszágnak a kifejezőeszköze. Tudvalevő, hogy a társadalmi versenyképességhez a modern standardizált nyelvi közösségekben hozzátartozik a köznyelv ismerete is (az írásbeliség eleve ezt követeli). Ez azonban nem azt jelenti, hogy a nyelvjárást mindenkinek föl kellene adnia. A nyelvjárás és a köznyelv szépen megfér egymás mellett, egymást kiegészítve, az embert gazdagítva – de: más-más szerepkörben. A közoktatás felelőssége, hogy kialakítsa a tanulóknak az anyanyelvvvel kapcsolatos s tudományosan hiteles ismeretköröket és megerősítse az egészséges anyanyelvi öntudatot. Tudatosítva egyebek mellett azt is, hogy a szűkebb pátriához, az otthon nyelvéhez való ragaszkodás természetes dolog, amelyben semmi kivétlnivaló nincs. Épp ellenkezőleg!

Kiss Jenő

⁶ Erre lásd a Magyar dialektológia című, 2001-ben megjelent kötetet. Bp. Osiris Kiadó.